

The best interest of the child as a reason for the application of the judicial discretion in cases on adoption

Найкращі інтереси дитини як підстава застосування дискреційних повноважень суду у справах про усиновлення

Yaroslava Tuboltseva

Key words:

judicial discretion, adoption, best interests of the child, civil justice.

Ключові слова:

судова дискреція, усиновлення, найкращі інтереси дитини, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. Забезпечення та охорона прав дітей перебуває у фокусі багатьох міжнародних організацій та національних владних інституцій. В Україні за останнє десятиріччя зміни в законодавстві та прагнення до формування сталої судової практики поступово наближаються до європейських стандартів судочинства, в основу яких покладено саме найкращі інтереси дитини. Так, сучасні виклики праву на сімейне оточення та виховання дітей потребують усе більшої уваги як на рівні окремих країн, так і у світі загалом.

Загальним для багатьох країн світу, серед яких Україна, США та Велика Британія, є закріплення пріоритету усиновлення як форми сімейного виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. У такій формі влаштування, за результатом прийнятого суддею рішення, дитина втрачає свій статус безрідної чи дитини-сироти та отримує повноцінну соціальну сім'ю з батьками. Прийняття рішення про усиновлення здійснюється з пріоритетним урахуванням найкращих інтересів такої дитини. З метою розуміння зазначеного принципу в цивільному процесі важливим є дослідження дискреційних повноважень суду під час розгляду даної категорії справ.

Проблеми дискреційних повноважень суду та питання тлумачення норм у цивільному процесі тією чи іншою мірою досліджувалися багатьма вченими, зокрема такими, як: М.А. Гурвич (M.A. Hurvych), К.В. Гусаров (K.V. Gusarov), М.Б. Гарієвська (M.B. Hariievska), В.В. Комаров (V.V. Komarov), К.І. Комісаров (K.I. Komissarov), О.Г. Крижова (O.H. Kryzhova), О.В. Мельник (O.V. Melnyk), О.І. Сеньків (O.I. Senkiv) та ін. Попри це, питання судової дискреції для забезпечення найкращих інтересів дитини під час розгляду справ про усиновлення не привертала належної уваги вітчизняних науковців-процесуалістів.

Метою статті є дослідження значення дискреційних повноважень суду під час розгляду справ про усиновлення.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку законодавства про усиновлення в різних країнах свідчить про те, що кожна окрема держава пройшла свої етапи становлення цього інституту. Однак існуючі міжнародні нормативно-правові акти заклали фундамент системи захисту прав дитини, охоплюючи широкую спільноту правових держав, та виробили наднаціональні стандарти і принципи усиновлення дітей, одним з яких є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конвенція ООН про права дитини 1989 року (далі – Конвенція), підписана майже 200 державами-учасниками, крім США, а також Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), закріпили найважливіші положення, що вплинули на розвиток законодавства та практики усиновлення в різних країнах, у тому числі й в Україні. Норми конвенційного права істотно впливають на принципи національної процедури усиновлення, сприяючи тим самим виробленню єдиних критеріїв ефективної практики усиновлення, потреба у формуванні якої сьогодні стає все більш очевидною.

Станом на 01.05.2019 року в Україні не підведена актуальна офіційна статистика щодо кількості усиновлених дітей. Так, проаналізовано показники статистичних збірників Державного комітету статистики

України за 2012–2017 роки (з часу введення в дію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянуто)), звіт Державної судової адміністрації України про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за наведені роки та дані Єдиного державного реєстру судових рішень за період з 01.01.2019 по 01.05.2019 року (діаграма 1)¹². Загальна тенденція до зменшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, та збільшення випадків усиновлення в Україні є позитивною. Разом із тим показники усиновлення є досить низькими порівняно з тим, що більше 17 тисяч дітей знаходяться на обліку в службі у справах дітей.

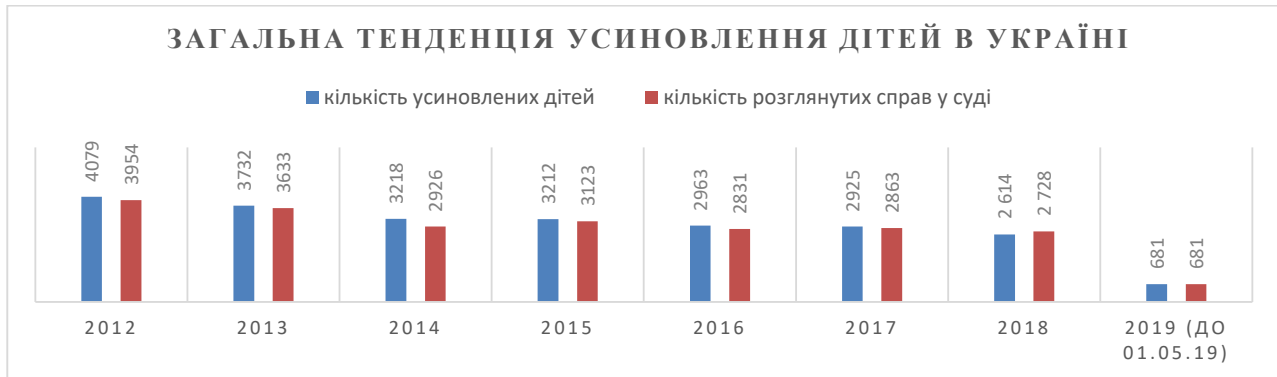

Рис. 1.

В Україні розгляд справ зазначеної категорії – це виключна прерогатива суду, і тільки суду. Законодавець свого часу наділив такою функцією суд з політико-правових міркувань, що зазначалось авторкою статті в одній з публікацій³. Судова гілка влади є основним механізмом, що покликаний забезпечити справедливість у конкретних правовідносинах і в кожному випадку усиновлення дітей. Однак виконання ролі авторитетного гаранта прав, свобод та інтересів учасників справ про усиновлення передбачає дієву компетенцію суду, наділеного дискреційними повноваженнями, необхідними для прийняття справедливого рішення.

Загалом, судова влада в Україні виконує особливі функції з-поміж інших владних гілок. Одна з таких – тлумачення правових норм, одним із проявом якого є застосування дискреційних повноважень судом⁴. Суду надані повноваження не лише щодо усунення недоліків чи прогалин, наявних у прийнятих законодавцем правових актах, а й певні важелі вирішення сучасних питань суспільного життя. Судове тлумачення правових норм – це інтелектуально-вольова офіційна юридична діяльність судді чи колективного судового органу, спрямована на розкриття реального змісту норм Конституції, чинного міжнародного та вітчизняного законодавства, інших нормативних актів, у результаті якої формується суддівська думка⁵.

У науковій літературі відсутня єдина позиція щодо сутності дискреційних повноважень суду. Як зазначає К.І. Комісаров, таке явище представляє собою надану суду правомочність приймати, узгодившись із конкретними умовами, таке рішення з питань права, можливість якого витікає із загальних та відносно-визначених вказівок закону. Його призначення полягає в тому, щоб у випадках відсутності прямої, абсолютно-визначеної вказівки знайти таке з передбачуваних законом рішень, яке найбільш точно відповідає ідеї законодавця⁶.

Стосовно судового розсуду А.С. Макаренко стверджує, що це явище складне, воно має об'єктивно-суб'єктивну природу. Суб'єктивний складник безпосередньо пов'язаний з особистістю судді як уповноваженої на вирішення справ особи, з його правосвідомістю, правовою культурою, вміннями, кваліфікацією, соціальною та правовою позицією тощо⁷.

¹ Статистичні збірники, що випускаються Державним комітетом статистики України за період 2010–2017 роки. Держкомстат: офіційний веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html.

² Судова влада України: Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_stastyka/rik_2018.

³ Тубольцева Я.С. Виключні особливості розвитку інституту усиновлення у вітчизняному цивільному процесуальному праві. Журнал «Інформація і право». 2019. № 1 (28).

⁴ Гусаров К. В. Тлумачення правових норм судами. Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24-25 трав. 2005 р.). Харків, 2005.

⁵ Смородинський В.С. Деякі питання судового тлумачення. Вісн. акад. прав. наук України. 2000. № 4 (23). С. 246.

⁶ Комісаров К.І. Задачі судового надзора в сфері громадянського судопроизводства. Свердловск, 1971. С. 24.

⁷ Макаренко А.С. Теоретичні аспекти здійснення суддівського розсуду при призначенні покарання. Вісник Верховного Суду України. 2011. № 6. С. 44.

З точки зору філософії права будь-яке розуміння права зобов'язане спиратися на розгорнуту концепцію людини, точніше особистості, що є персонологією. До її змісту як обов'язкові базові елементи повинні входити аналіз права як аксіологічного за своєю природою соціального феномена, а також системна побудова моральних основ права як концепція обов'язку, справедливості, суспільних і особистісних ідеалів⁸.

Необхідно погодитись із позицією ЄСПЛ, що обставини справ про усиновлення настільки різноманітні, що навряд чи можливо сформулювати закон, що охоплював би будь-який випадок (*Ageyev v. Russia*, no. 7075/10, 18 April 2013). Суддя ЄСПЛ Ізабель Берро-Лефевр зауважила стосовного того, що для суду найкращі інтереси дитини є вирішальним чи не домінуючим фактором в оцінці всіх ситуацій, що стосуються дітей, навіть якщо цей принцип фактично не входить до Європейської конвенції з прав людини. Право на усиновлення, дійсно, не надається міжнародними актами, такими як Конвенція ООН про права дитини 1989 року або Гаазька конвенція 1993 року⁹.

На початку 1990-х років суддя Бреннан з Верховного Суду Австралії прокоментував, що підхід до тлумачення найкращих інтересів дитини залежить від системи цінностей тієї особи, яка приймає рішення¹⁰.

Незважаючи на чітку позицію щодо необхідності дотримання найкращих інтересів дитини під час розгляду справ про усиновлення, існує дискусійне питання щодо формули забезпечення таких інтересів, критеріїв визначення їх обсягу в контексті прийняття будь-яких рішень стосовно дитини. Так, Комітет із прав дитини у 2013 році намагався внести певні пояснення через Загальний коментар № 14 (далі – GC № 14), відповідно до якого найкращі інтереси дитини в межах Конвенції розглядаються як активна комплексна концепція¹¹.

Аналізуючи дослідження вітчизняних науковців стосовно класифікації дискреційних повноважень суду та чинне законодавство, що регулює процедуру усиновлення в Україні, можна виділити декілька груп дискреційних повноважень суду в цивільному процесі під час розгляду справ про усиновлення¹².

До першої групи відносяться повноваження, які виникають на основі інтерпретації оціночних понять. Можна погодитись, що в такому разі суддівський розсуд буде виконувати квазіпреюдиціальну функцію, тобто надана новаторська правова позиція може буде використана в інших, аналогічних справах, під час тлумачення норм з оціночними поняттями¹³.

Так, наприклад, застосовуються такі мовні конструкції в законодавстві, як «інші обставини, що мають істотне значення» (ч. 4 ст. 224 Сімейного кодексу України (далі – СК України)), «особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини» (ч. 2 ст. 212 СК України), усиновлення дитини провадиться в її «найвищих інтересах» для забезпечення «стабільних та гармонійних умов її життя» (ч. 2 ст. 207 СК України). Щодо термінологічної неузгодженості використаних понять «найвищих» та «найкращих» інтересів дитини під час усиновлення в текстах нормативно-правих актів уже зверталася увага автора у його попередніх публікаціях¹⁴. Для справ про усиновлення одним із головних завдань є тлумачення саме найкращих інтересів дитини, що є міжнародним принципом здійснення судочинства у справах дітей.

До другої групи відносяться повноваження, що виникають на основі відносно-визначених норм права, що не містять точних вказівок щодо умов дії самої норми чи прав та обов'язків учасників справи і надають можливість уповноваженого органу вирішувати справу з урахуванням конкретних обставин¹⁵.

⁸ Герасимів Т.З. Базарник М.В. Інтерпретація цінностей права: праксеологічний аспект. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. 2016. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/37301/1/24_150-155.pdf. с. 153. (Last accessed: 27.05.2019).

⁹ Challenges in adoption procedures in Europe: Ensuring the best interests of the child; Joint Council of Europe and European Commission Conference (30 November – 1 December 2009) Strasbourg, 2009. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9517db6b-3200-41df-bf94-38aca6d744ec>. с. 13. (Last accessed: 27.05.2019).

¹⁰ Cantwell N. (2014). *The Best Interests of the Child in Inter country Adoption*, Innocenti Insight, Florence: UNICEF Office of Research. с. 17.

¹¹ General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*. URL: https://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf

¹² Гарієвська М.Б. Питання класифікації дискреційних повноважень суду першої інстанції у цивільному судочинстві. Університетські наукові записки. 2012. № 4.

¹³ Сеньків О.І. Адміністративно-правові підходи щодо визначення сутності поняття і функцій судового розсуду. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. № 6. 2016. с. 51.

¹⁴ Тубольцева Я.С. Забезпечення найкращих інтересів дитини при розгляді судом справ про усиновлення. Теорія та практика правознавства. Електрон. наук. фахове видання. 2018. Вип. 2 (14). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/142638>.

¹⁵ Гарієвська М.Б. Так само.

Наприклад, у разі необхідності суд може вимагати подання від учасників інших документів, які вважає за необхідне (ст. 312 ЦПК України). Також якщо заявниками не є сімейна пара, а особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини (ст. 211 СК України). За наявності обставин, що мають істотне значення, суд може постановити рішення про усиновлення одного із братів чи сестер або усиновлення їх різними особами (ст. 210 СК України).

До третьої групи відносяться повноваження суду, що виражаються у формі власної ініціативи в установлених у ЦПК випадках, що має бути спрямована на захист прав та інтересів осіб і забезпечення справедливого судочинства. Так, суд, розглядаючи справу про усиновлення дитини, може викликати осіб, яких суд визнає за потрібне допитати (ст. 313 ЦПК України), а також з метою з'ясування обставин справи за власною ініціативою може витребувати необхідні докази (ч. 3. ст. 294 ЦПК України).

Таким чином, дискреційні повноваження суду, будучи динамічною категорією, можуть зазнавати змін залежно від рівня дотримання основоположних принципів права суб'єктами таких повноважень, тобто саме суддями. Одним із визначальних для цієї правової категорії принципів є принцип верховенства права¹⁶. На основі дискреційних повноважень суддя може відступити від формально-нормативного правового регулювання і вирішити справу на основі принципів права, завдяки чому і забезпечується дієвість цього принципу. Окрім цього, дієва реалізація судової дискреції є складовою частиною механізму впровадження європейської системи цінностей і стандартів захисту прав людини у вітчизняне цивільне судочинство (п. 3 р. 3 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 № 5/2015).

У цьогорічному рейтингу верховенства права міжнародної неурядової організації World Justice Project Україна посіла 77-ме місце серед 126 країн світу. Вимірюючи рейтинг, експерти враховували стан урядових повноважень, рівень корупції, відкритість уряду, фундаментальний характер права, гарантування порядку і безпеки, цивільного й кримінального правосуддя¹⁷. Отже, такі показники не є втішачими з огляду на результати дослідження.

Згідно з позицією Європейського суду з прав людини під поняттям «суд» розуміється орган, наділений функцією правосуддя, що полягає у вирішенні питань у межах його компетенції на основі верховенства права і відповідно до процедур, що здійснюються у встановленому законом порядку¹⁸. Комітет ООН із прав дитини у GC № 14 зазначає, що вищезгаданий термін «суд» охоплює всі види судочинства та інстанції будь-якого рівня, які укомплектовані професійними або непрофесійними суддями, всі відповідні процесуальні дії по відношенню до дітей без винятків, а також процедури примирення, посередництва й арбітражу¹⁹.

Роль суду в цивільному процесі багатогранна та залежить від категорії справи. У справах з обмеженою дією принципу диспозитивності, тобто справах окремого провадження, до яких відносяться справи про усиновлення, переважає публічний інтерес. У таких справах суд не тільки може і повинен з'ясовувати істотні обставини, а й наділений правом витребувати необхідні докази з власної ініціативи, застосовувати способи реалізації та захисту прав дитини з можливих законних варіацій, навіть іноді виходячи за межі пред'явлених вимог, а також за власною ініціативою залучити до справи інших учасників тощо. Такі повноваження суду визначені процесуальним законом. Необхідно погодитись із вітчизняними науковцями стосовно того, що суд покликаний керувати процесом, рухом справи на всіх його стадіях. Неприпустимо зведення його ролі до мовчазного спостерігача й до виконання лише технічних функцій щодо забезпечення порядку в судовому засіданні²⁰.

Суд ставить вирішальну крапку у всьому процесі проходження процедури усиновлення дитини. З огляду на його перевагу прямого контакту із заявниками та зацікавленими особами, саме на суд покладається неабияка відповідальність у тлумаченні та розкритті фактичних обсягів найкращих інтересів дитини з урахуванням усіх обставин справи та в межах наданої йому дискреції виносити рішення у кожній конкретній справі. Сімейне законодавство України передбачає вимоги, які є необхідними для реалізації

¹⁶ Крижова О.Г. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 159.

¹⁷ World Justice Project: WJP Rule of Law Index 2019. URL: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP_RuleofLawIndex_2019_Website_reduced.pdf (Last accessed: 27.05.2019).

¹⁸ Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / уклад. і наук. ред. О.Л. Жуковська. Київ: ВІПОЛ, 2004. С. 210.

¹⁹ URL: https://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf. с. 10. (Last accessed: 27.05.2019).

²⁰ Степанова Т.В., Найфлейш В.Д. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. с. 8-9.

особою права на усиновлення, або за яких особа не може бути усиновлювачем. Зокрема, це вимоги щодо стану здоров'я, матеріального становища, морально-психологічної готовності, культурно-релігійного світогляду, соціального оточення, щодо відсутності порушень закону, що загалом можна назвати сукупною характеристикою життєвих обставин такої особи. Такі елементи, які є підставами суддівського розсуду, на сучасному етапі входять до змісту найкращих інтересів дитини.

Отже, визначення судом найкращих інтересів дитини під час усиновлення – це інтелектуально-вольовий дискреційний компонент суддівських повноважень, що вимагає врахування індивідуальних потреб дитини на момент прийняття рішення про усиновлення та прогнозування на майбутнє потенційного впливу на них, що здійснюється на основі оцінки матеріальних благ та духовних цінностей заявника і зіставлення їх з потребами дитини, яку бажають усиновити.

Висновки. Таким чином, з урахуванням вищевказаного набуває особливої актуальності розуміння сутності суддівської дискреції під час розгляду справ про усиновлення, яскравим прикладом якої є визначення та тлумачення принципу найкращих інтересів дитини. Це є одним із найвищих рівнів використання суддівського розсуду, оскільки в даному випадку виникає дуалізм нормативного регулювання та моральна, психологічна готовність судді вирішувати долю дитини. Сьогодні забезпечення та дотримання найкращих інтересів дитини є світовим стандартом судочинства у справах дітей.

Анотація

У статті досліджується питання визначення поняття та призначення судової дискреції в цивільному судочинстві під час розгляду судом справ про усиновлення дітей. Основна увага приділяється аналізу міжнародних правових актів, національного сімейного та процесуального законодавства, що містять підстави для судового розсуду в цих справах, а також наукових підходів до його розуміння найкращих інтересів дитини.

Summary

The article examines the issue of definition of the concept and appointment of judicial discretion in civil proceedings when in cases on adoption children. The main attention is paid to the analysis of international legal acts, national family and procedural legislation, containing grounds for judicial discretion in these cases, as well as scientific approaches to its understanding of the best interests of the child.

Використана література:

1. Статистичні збірники, що випускаються Державним комітетом статистики України за період 2010-2017 роки. *Держкомстат: офіційний веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html
2. Судова влада України: Аналітичні огляди щодо стану здійснення правосуддя. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018
3. Тубольцева Я.С. Виключні особливості розвитку інституту усиновлення у вітчизняному цивільному процесуальному праві. *Журнал «Інформація і право»*. 2019. № 1(28). С. 135–143.
4. Комиссаров К.И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. Свердловск, 1971. 167 с.
5. Макаренко А.С. Теоретичні аспекти здійснення суддівського розсуду при призначенні покарання. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 6. С. 44–48.
6. Герасимів Т.З. Базарник М.В. Інтерпретація цінностей права: праксеологічний аспект. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2016. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/37301/1/24_150-155.pdf
7. Challenges in adoption procedures in Europe: Ensuring the best interests of the child; Joint Council of Europe and European Commission Conference (30 November - 1 December 2009). Strasbourg, 2009. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9517db6b-3200-41df-bf94-38aca6d744ec> (Last accessed: 27.05.2019).
8. Cantwell N. (2014). The Best Interests of the Child in Inter country Adoption, Innocenti Insight. Florence : UNICEF Office of Research. 87 с.

9. General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1). URL: https://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf (Last accessed: 27.05.2019).
10. Гарієвська М.Б. Питання класифікації дискреційних повноважень суду першої інстанції у цивільному судочинстві. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 169–175.
11. Сеньків О.І. Адміністративно-правові підходи щодо визначення сутності поняття і функцій судового розсуду. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 46–54.
12. Тубольцева Я.С. Забезпечення найкращих інтересів дитини при розгляді судом справ про усиновлення. *Теорія та практика правознавства. Електрон. наук. фахове вид.* 2018. Вип. 2 (14). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/142638>
13. Крижова О.Г. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 159–162.
14. World Justice Project: WJP Rule of Law Index 2019. URL: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP_RuleofLawIndex_2019_Website_reduced.pdf (Last accessed: 27.05.2019).
15. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / уклад. і наук. ред. О.Л. Жуковська. Київ : ВІПОЛ, 2004. 960 с.
16. Степанова Т.В., Найфлейш В.Д. Окрема думка судді як складова суддівського огляду в господарському судочинстві : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 196 с
17. Гусаров К.В. Тлумачення правових норм судами. *Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24-25 трав. 2005 р.). Харьков, 2005. С. 454–457.
18. Смородинський В.С. Деякі питання судового тлумачення. *Вісн. акад. прав. наук України*. 2000. № 4 (23). С. 244–249.